

УДК 304.5: 316.7

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

*Г. М. Пилипенко, д. е. н., доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
PelepenkoYI@mail.ru*

У статті розкривається взаємозв'язок між економікою і громадянським суспільством, актуалізується його роль як регулятора «провалів держави», обґрунтовується залежність між рівнем економічного розвитку і громадянською культурою. Визначено особливості розвитку громадянського суспільства в Україні, вказані напрями активізації соціально-політичної діяльності громадян.

Ключові слова: суспільство, структура суспільства, економіка, суспільна свідомість, громадянське суспільство, «провали держави», економічний розвиток, громадянська культура.

Сьогодні, як і більш ніж два десятиліття з моменту отримання незалежності, Україна намагається створити необхідні умови для ліберального розвитку своєї економіки і апробує на практиці той позитивний досвід функціонування інститутів координації, який продемонстрували розвинені країни світу. Роки реформ, які у своїй більшості виявились невдалими, показали, що ці процеси розгортаються без належного науково-теоретичного супроводу, на суто інтуїтивній та стихійно емпіричній основі. Спочатку це була шокова лібералізація за сценарієм Вашингтонського консенсусу, злам адміністративної системи і поринання у ринкову стихію. А потім усвідомлення того, що вільний ринок і чесне підприємництво не виникають самі собою, а вимагають тривалого історичного періоду і кропіткої роботи над створенням умов свого ефективного функціонування.

Навіть професійні західні радники вимушені були визнати, що у своїй ейфорії відносно швидкої лібералізації постсоціалістичних країн у 90-ті роки недооцінили той факт, що «економічні перемоги у війні систем були досягнуті не чистими режимами вільного ринку, а змішаними типами, в яких держава відігравала суттєву, а то й вирішальну роль. Вони також випускали з уваги, що дуже складні структури законів, інститутів та звичаїв, які століттями формувалися в капіталістичних країнах, є суттю найважли-

віших устоїв сучасних ринкових систем» [1, с.44–45].

І якщо сьогодні подивитися на результати трансформаційних процесів у пострадянській Європі, то ми станемо свідками нерівномірності економічного й інституціонального розвитку окремих країн, що стала результатом доволі різних стартових умов ліберальної модернізації. Все це вимагає глибоких досліджень детермінантів економічного розвитку, встановлення причин обмеженості можливостей швидкої модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Культура, як один із ключових факторів економічного розвитку, останнім часом стала активно досліджуватися економістами. Незначна результативність реформ, спрямованих на формування в Україні ефективної моделі соціально-орієнтованої ринкової економіки, зумовила звернення вітчизняних науковців до фундаментальних робіт представників західної економічної науки, в яких досліджується культурна складова соціально-економічного розвитку. Теоретичні підходи, викладені у працях Г. Алмонда, М. Кессона, Дж. Хілмана та інших, дають уявлення про культурні аспекти модернізації країн, що розвиваються [2–4]. Дослідження впливу культурних факторів на перебіг російських реформ представлено в роботах Н. Лебедевої і О. Татарко, А. Ослунда, М. Олсона, А. Олейника, В. Полтеровича та інших [5–9].

Культурологічний аспект досліджень по відношенню до України, на жаль, представлений дуже малочисельними роботами. Т. Гайдай, В. Ліпов, Н. Костюченко та Ю. Петрушенко – це майже повний перелік вітчизняних авторів, які включають в предметну область своїх досліджень ментальну складову економічного розвитку [10–12]. Проблема впливовості на модернізацію українського суспільства громадянської культури, яка є одним із вирішальних факторів динамічних змін у розвинутих країнах світу, уваги у вітчизняному науковому середовищі практично не приділяється.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є встановлення взаємозв'язку між економікою і громадянським суспільством, обґрунтування залежності між рівнем економічного розвитку країни та її громадянською культурою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємозв'язок між економікою та громадянською культурою можна встановити тільки тоді, коли у полі зору дослідника буде знаходитися суспільство як полісистемне утворення. Згідно системних уявлень, будь-яка система є сукупністю взаємопов'язаних елементів, поєднаних спільністю мети й функціональною цілісністю. Ці загальносистемні якості характеризуються тим, що зміни будь-якого елемента системи впливають на всі інші її компоненти, призводячи до відповідних змін всієї системи. У свою чергу, будь-яка зміна системи позначається на всіх її елементарних утвореннях [13, с. 72–73]. При цьому властивості системи не зводяться до суми характеристик окремих її елементів. Об'єднання останніх у систему здійснюється тільки внаслідок формування погодженої взаємодії (суми зусиль) у дещо нове, таке, що володіє інтегративною якістю, яка до об'єднання в систему для цих елементів не була характерною [14, с. 13].

Саме виходячи з атрибуту інтегративності, тобто характеристики системи як цілісного утворення, що не зводиться до суми елементів, суспільна система має аналізуватися на двох рівнях – суспільному й індивідуальному. Перший рівень зумовлює її розгляд як певної цілісності, що формується у результаті взаємодії суб'єктів. У реальній

економічній дійсності ні фірми, ні держава, ні будь-які інші колективні спільноти, а тим більше суспільство в цілому, не існують самостійно у відриві від своїх членів. Тому неможливо досліджувати систему без зосередженості на тих компонентах, які наділяються інтегративними властивостями у ході своєї взаємодії, стають суспільними явищами.

Однак, економічні відносини, як і інші індивідуальні інтеракції, є суспільними явищами тільки тому, що виникають між реальними людьми. Якщо виключити з аналізу людину, зникне й сам об'єкт дослідження, оскільки нікому буде взаємодіяти й вступати у певні відносини. Тому пізнання системи як певної цілісності неможливе без заглиблення у її внутрішній світ, без аналізу її складових елементів. Для складних соціальних систем вкрай необхідним і конструктивним є дослідження кожної складової під кутом зору цілеспрямованої поведінки. Відповідно, другий рівень дослідження зосереджений на вивченні індивіда. Таким чином, поєднаним елементом усіх складових суспільної організації є людина, яку потрібно досліджуватися не саму по собі, а у всій сукупності соціальних зв'язків і відносин, як соціально зумовлену істоту і, водночас, як таку, що сама з собі подібними утворює суспільство.

Такі уявлення про функціонування суспільства мають бути покладені в основу дослідження взаємозв'язку між економікою та громадянською культурою. Базовою концепцією, за допомогою якої пропонується досліджувати вказаний взаємозв'язок, обираємо теорію ієрархії потреб А. Маслоу. На нашу думку, ця концепція зосереджена на вивченні глибинних причин людської діяльності й відображає поєднання двох рівнів аналізу – індивідуального і суспільного. На основі результатів теоретичних і клінічних досліджень, а також власних напрацювань в галузі психоаналізу, А. Маслоу дійшов висновку, що люди мотивуються до діяльності одними й тими самими універсальними потребами, хоча й знаходять для їх задоволення досить різні способи, розробляють неоднакові стратегії. «Діяльність людини, спрямована на задоволення потреб, – вважає А. Маслоу, – завжди відбувається у певному

соціальному середовищі й завжди пов'язана з конкретною ситуацією або з активністю інших людей. Однак, – зауважує вчений, – не слід перебільшувати роль зовнішніх, культурологічних і похідних від зовнішнього середовища ситуаційних впливів. У решті-решт, безпосередній імпульс до діяльності виходить із самого організму людини та його природи. І об'єкт-мета, і всі можливі перепони на шляху її досягнення породжені не тільки середовищем, але й створюються самим індивідом, тому обговорювати їх потрібно у термінах, що відображають обидва впливи» [15, с.127].

Враховуючи вищевикладене, а також долучаючи до аналізу структурно-функціональний підхід, розглядаємо людину як систему, відштовхуючись в дослідженні від імпульсів, пов'язаних із її внутрішньою природою. Виокремлений об'єкт аналізу означимо як індивідуальну систему, що може бути структурно інтерпретована як нерозривна цілісність фізичної та особистісної підсистем. Таке розмежування, на наш погляд, найбільшою мірою відповідає природі людини, оскільки базується на урахуванні тих життєво важливих детермінант, що спонукають її до економічної діяльності. Фізична підсистема індивідуальної системи відображена в нашій концепції організмом людини, у якому зосередились фізіологічні відчуття, їхнє інформаційне осмислення і психологічне сприйняття навколишніх об'єктів. У цій системі локалізовано первинні причини діяльності людини, викликані фізіологічними інстинктами, зокрема потребами в їжі, житлі, відпочинку, фізичному розвитку, що відповідає нижньому рівню потреб в ієрархії Маслоу. Цей рівень відображає фундаментальні потреби, пов'язані із фізичним виживанням індивіда і його збереженням як особливого біологічного виду.

Досить тісно з фізіологічними потребами пов'язаний рівень, що включає ті, які найбільш узагальнено можна поєднати в категорію безпеки. Цей компонент набуває свого конкретного вираження в психологічних відчуттях людини (страх, тривога, невпевненість) і проявляється у прагненні досягти гарантії задоволення фізіологічних потреб і захищеності організму. Таким чином, виникають потреби в стабільності,

залежності, захисті, свободі від хаосу, в системності, порядку, законі тощо. Вони мають, головним чином, психологічне походження і відображають прагнення людини до стабільності та послідовності своєї життєдіяльності в умовах нестійкого соціального середовища.

Фізіологічні потреби, разом із потребами у безпеці, мотивують суб'єктів до діяльності, пов'язаної із пошуком благ, придатних для їхнього задоволення. Людина в процесі вирішення проблеми зняття тиску відповідних потреб починає взаємодіяти з іншими людьми, унаслідок чого об'єктивно виникають суспільні структури, що погоджують і впорядковують такі взаємодії. Наприклад, необхідність задоволення фізіологічних потреб організму вимагає наявності певних засобів у вигляді економічних благ. З'ясування способів їх отримання вимагає залучення до аналізу ресурсної і технологічної складових виробництва. Ці складові виступають своєрідними чинниками формування зв'язку між фізичною підсистемою індивіда та економічною системою суспільства. Остання охоплює технологію й організацію виробництва, тобто сам процес створення благ, а також їхній розподіл, обмін і споживання.

Необхідність мати у своєму розпорядженні блага, що задовольняють фізіологічні потреби, детермінує інтеграцію індивідуальної діяльності в суспільну завдяки дії економічного фактора. Під його впливом окремі суб'єкти включаються через розподіл праці в суспільну економічну діяльність, на основі якої виникає їхня спеціалізація та кооперація в єдиному технологічному процесі створення благ. Іншими словами, у ході виробничої діяльності суб'єкти взаємодіють і формують зв'язки, які К. Маркс назвав організаційно-економічними відносинами. Останні передбачають певний рівень патерналізму й співучасті в єдиному господарському процесі, а також формування структур, у яких ці потреби оформляються відповідно наявних норм і правил.

Прагнення задовольнити якомога більшу кількість потреб при обмеженості ресурсів зумовлює виникнення не тільки організаційних, але й соціально-економічних відносин між людьми, ядром яких виступають

відносини власності. Саме на цих відносинах базуються економічні інтереси суб'єктів господарювання, оскільки власність визначає доступ кожного до ресурсів і, відповідно, до значно ширших можливостей для отримання благ. На цій основі відтворюються нерівні стартові умови для економічної діяльності, зберігається нерівномірний розподіл форм капіталу. У зв'язку з цим виникають і різні, часто протилежні, групові інтереси. Тому кооперація як спосіб погодження діяльності суб'єктів у системі розподілу праці не виключає конфлікту – одні групи інтересів у боротьбі за ресурси намагаються підпорядкувати собі інші й досягти панування над ними.

Неоднакове становище суб'єктів по відношенню до ресурсів є основою виникнення економічної влади. Воно породжує прагнення до неї, бажання посісти владні позиції не тільки в економічній, але й у політичній сфері. Оскільки влада реалізується методами прямого насильства, економічного примусу або легітимного панування, то вона не може існувати без опори на силу закону або звичаю, без апеляції до харизматичних рис особистості або ідеальних вищих цінностей. За таких умов встановлюється особлива форма зв'язків суб'єктів з політичною системою суспільства. Спеціалізація та розподіл праці утворюють базу для прояву групових інтересів, які з метою свого захисту вимагають участі своїх представників у прийнятті політичних рішень. Чим більше вираженою стає спеціалізація і чим більше з'являється спеціалізованих груп із своїми інтересами, тим відчутнішим буває підвищення їхнього попиту на вплив у прийнятті політичних рішень. Таким чином відбувається формування зв'язку з ідеологічною системою, яку зазвичай відносять до культурної сфери. Прагнення суб'єктів до багатства і влади породжує ідеї, які слугують теоретичним підґрунтям для забезпечення цього прагнення легітимністю.

Одночасно, виходячи із потреб окремих суб'єктів та їх груп в об'єднанні для захисту своїх інтересів перед постійною експансією з боку інших, формується особливий тип відносин – громадянське суспільство. Воно має на меті створення моральних і правових передумов для становлення й роз-

витку людини як вільної особистості. Через участь у політичних організаціях у діяльності професійних, громадських і релігійних об'єднань, люди можуть виражати й обстоювати суспільні інтереси й потреби. За рахунок цього вони отримують ще один канал формування зв'язків із політичною системою суспільства. У ній поряд із вирішенням завдань відбору й досягнення колективної мети здійснюється підтримання солідарності й громадського порядку за рахунок уведення в дію формальних правил. Ці правила створюються й підтримуються через діяльність, яка реалізується у правовій сфері, вони набувають форми конституційних (політичних) та економічних правил. Таким чином, мотивація до економічної діяльності, викликана необхідністю задоволення фізіологічних потреб, реалізується через особливі форми взаємодії між суб'єктами, опосередковані техніко-економічними, організаційно-економічними, соціально-економічними й політичними відносинами. Через них, власне, і починає формуватися соціальна природа людини, яка з біологічної істоти перетворюється на суспільну.

Як зазначалося вище, фізична підсистема, у якій локалізуються фізіологічні потреби організму людини, включає в себе ще один компонент, що відображає інформаційно-психологічне сприйняття людиною навколишнього світу. Цей компонент у нашому аналізі формували потреби безпеки. Вони задовольняються, з одного боку, формальними правилами (закон, право), які виникають у політичній системі, а з іншого – неформальними, що мають культурне походження. Якщо розглядати процес задоволення таких потреб, то ми неминуче побачимо в кожному історичному періоді свою форму реалізації прагнення до безпеки, яке базується, однак, на функціонуванні певного гаранта задоволення фізіологічних потреб та їхньої захищеності. Ним у ході еволюційного розвитку виступали різного роду родинні інститути й суспільні організації – рід, плем'я, сім'я, церква, комуна, держава тощо. Підґрунтям цих утворень були певні норми і правила, які знижують ступінь невизначеності й структурують взаємовідносини між людьми. Ще одним засобом зменшення напруженості слугує ідеологія: люди намага-

ються уникнути страху й тривоги, а ідеї забезпечують їм почуття спільності й внутрішній спокій.

Одночасно, через функціонування значених інститутів та організацій реалізуються потреби в прихильності, любові, належності до певної соціальної групи, які забезпечують людині спілкування з собі подібними істотами. По суті, це третій рівень потреб в ієрархії А. Маслоу, який відображає мотивацію людини не тільки як фізіологічного феномена, але і як істоти соціальної. У процесі задоволення потреб фізіологічного та психологічного рівнів виникають також і символічно організовані культурні зразки, які оформляються на лінгвістичному рівні та виконують роль інформаційного осмислення фізіологічних і психологічних відчуттів людини. Культура визначає критерій належності індивідів до суспільства через засвоєння ними символічних систем і нормативних зразків, формує їх ціннісні орієнтації. Саме завдяки культурі в індивідів формуються певні уподобання, своєрідна шкала цінностей, особливі способи вираження емоцій і володіння ними. Людина перетворюється на істоту, що має духовну природу. Цьому сприяє соціалізація – процес, у ході якого засвоюються цінності культури через виховання й освіту.

Завдяки соціалізації у суб'єктів формуються, по-перше, механізм внутрішнього самоконтролю, а, по друге, спільна ідентичність з одними людьми при чітко вираженій диференційованості відносно інших осіб. Ідентичність-диференційованість як аспект належності до певної культури визначають позиції довіри й недовіри між людьми, симпатії та емпатії, необхідність дотримання тих чи інших нормативних зразків поведінки. Процесуально дане явище являє собою психологічну саморегуляцію суб'єкта, що відбувається під безпосереднім впливом зовнішнього регулятивного фактора. Останній набуває форми соціального оточення. Іншими словами, будь-яка людина в процесі своєї життєдіяльності формує певні соціальні зв'язки й вступає у відносини з іншими. При цьому вона виробляє свою довгострокову життєву стратегію відповідно до соціальних норм тієї спільноти, з якою себе ідентифікувала. А це свідчить про те, що мотивом до

діяльності можуть бути цінності й норми, які людина засвоїла і прийняла як член відповідної соціальної групи.

Дані мотиви також сприяють інтеграції індивідуальної діяльності в політичну систему, адже більшість людей включається у політичний процес і виявляє активність у суспільних справах, виходячи із власної ідентичності. Діючи разом з тими, хто поділяє їх ідеологію, люди відчують згуртованість, якої не буває поза груповою діяльністю. Ідеології породжують особистісно-політичний комплекс ідентичності, об'єднаності та політичної діяльності саме в силу свого морального змісту. Вони формують відповідні структури громадянського суспільства.

Для людини, окрім фізіологічних, характерні потреби нематеріального характеру, пов'язані з формуванням її особистості. Це так звані соціальні потреби, які набувають свого конкретного вираження в необхідності досягнення такого становища, коли між конкретною особою та її оточенням встановлюються відносини взаєморозуміння, виникає почуття належності до когонебудь або чого-небудь більшого, ніж ти сам. На більш високому рівні розвитку формуються потреби у повазі та самовираженні. Таким чином, ми можемо вести мову про існування в індивідуальній системі ще однієї складової – підсистеми особистості. Вона, взаємодіючи з економічною системою (виробництво благ для задоволення нематеріальних потреб), одночасно перетинається із політичною сферою і включається в більш широкий культурний контекст. Тут ми спостерігаємо формування зв'язків досить складної природи, які виходять із потреб задоволення почуття власної гідності, прагнення до панування, підкорення або свободи, готовності прийняти та виконувати певну соціальну роль, пов'язану із статусом, бажання досягти особистих успіхів, необхідність соціального самоутвердження тощо. Задоволення даних потреб породжує в людини почуття власної значущості, адекватності, воно виступає не менш вагомим мотивом її діяльності, ніж економічні, соціальні чи етичні імпульси.

Реалізація зазначеного методологічного підходу дозволяє представити людину як

елемента різних систем і підсистем суспільства. Сама ж соціальна система постає динамічною за своєю природою і такою, що пронизує всі сфери життєдіяльності людини. Завдяки цьому одні й ті самі складові її функціонування як економічного суб'єкта можуть входити до різних суспільних систем, взаємодіяти і накладатися один на одного. Таке бачення суспільної організації і ролі в ній людини дозволяє усунути економічний детермінізм у встановленні причинних зв'язків розвитку суспільства, оскільки економіка постає компонентом більш широкої суспільної надсистеми, у якій взаємопов'язані між собою за рахунок людських взаємодій політична, ідеологічна, правова, інституціональна та культурна підсистеми. Таким чином, реалізація системного підходу до аналізу суспільства дала можливість видокремити три зони, в яких формуються взаємозв'язки між громадянською культурою й економікою, а саме: сфера розподілу й перерозподілу ресурсів, сфера підтримання господарського порядку й стабільності, сфера забезпечення потреб у повазі та самовираженні.

Громадянська культура, як система нормативно-ціннісного відношення індивідів до існуючих у суспільстві соціальних, політичних, адміністративних та економічних структур, здійснює вагомий вплив на детермінанти економічного розвитку. Відношення до ліберальних цінностей, демократії, виконанню законів, до уряду та конкуренції, до багатих та емігрантів, начальників і підлеглих, бюрократів і правоохоронних органів – все це елементи громадянської культури і важливі складові соціального капіталу суспільства [9, с.284]. Інституціональною формою прояву громадянської культури є громадянське суспільство – сукупність існуючих неполітичних відносин між людьми, які формуються поза сферою впливу держави, її директивної координації та регламентації. По суті, це асоціація вільних громадян, які взаємодіють між собою виключно на основі власних інтересів, правових норм і сумісно погоджених та вироблених регуляторів. Сутнісна характеристика громадянського суспільства – це перевага таких зв'язків між суб'єктами, які формуються спонтанно за рахунок добровільних

дій. Завдяки цьому його часто визначають як систему, що самоорганізується за рахунок вільної діяльності людей у всіх сферах суспільного життя.

Наше дослідження системних взаємозв'язків суспільства показало, що громадянське суспільство неявно вмонтовано у економічні відносини між людьми: по-перше, як форма взаємозв'язку між політичною та економічною системами; по-друге, як механізм формування соціального капіталу й утвердження ліберальних цінностей, нормативних зразків економічної поведінки; по-третє, як сила, що протидіє узурпації економічної й політичної влади групами особливих інтересів і, по-четверте, як механізм розкриття якостей особистості й розвитку лідерства, ініціювання та розповсюдження соціально-економічних змін у суспільстві. Виходячи з цього, економічне значення громадянського суспільства можна розглядати як процес проектування, створення й розповсюдження нових, більш ефективних інститутів. Як показав світовий досвід, ті країни, які мали високий рівень розвитку громадянської культури й розвинуте громадянське суспільство, значно швидше здійснили перехід до більш високого рівня розвитку у порівнянні з іншими. І, особливо, це стосувалося тих країн, де відбулося зрощення влади й бізнесу.

Як було доведено представниками теорії суспільного вибору, держава, яка має на меті регулювати недоліки ринку, сама не позбавлена «провалів» – бюрократизації, корупції, опортуністичної поведінки чиновників. Ці негативні наслідки діяльності держави є суттєвою перешкодою на шляху стабільного розвитку суспільства. Реалії свідчать, що умовах відсутності культури громадянської участі й цінностей суспільного слугування бюрократія як корпоративне об'єднання чиновників вищого ешелону влади прагне до монопольного становища в державі, придушуючи й обмежуючи при цьому сферу автономії та самодіяльності суб'єктів громадянського суспільства. Тому громадянське суспільство є важливою інституціональною структурою обмеження руйнівного впливу на економіку фіаско держави [16].

Однак, необхідно зазначити, що не-

зважаючи на певну віддаленість громадянського суспільства від політичного тиску держави, воно не може бути повністю автономним від неї. Громадянське суспільство потребує держави як гаранта прав і свобод людини, що забезпечується законом. Держава, у свою чергу, відчуває потребу в громадянському суспільстві як передумові свого поступу до демократичного устрою. Разом з цим, громадянське суспільство не може існувати і без ринкової організації, для якої притаманні різні форми власності й домінування приватних економічних інтересів. Останні зосереджують найбільший потенціал для створення матеріальної складової функціонування громадянського суспільства. В умовах неможливості забезпечити гідний рівень життя і якісне відтворення, люди не можуть вважати ідеалом свободу й намагатися її реалізувати. З іншого боку, такі необхідні умови функціонування ринку, як довіра до партнерів у обміні, повага до прав приватної власності, чесність, надійність, емпатія не можуть бути утвердженими у суспільній свідомості поза розвитку громадянської культури і функціонування громадянського суспільства. Таким чином, держава, ринок і громадянське суспільство є взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними, а, отже, не можуть ефективно функціонувати у відриві одне від одного.

Слід мати на увазі, що громадянське суспільство всюди і завжди є продуктом довготривалого історичного розвитку і потребує для свого формування необхідних передумов, головними з яких є:

- усвідомлення людини громадянським даною країни;
- домінування у населення цінностей законослухняності й поваги до закону, ідеалів рівності й свободи;
- формування середнього класу, який складає більшість у соціальній структурі суспільства;
- наявність розвинутих професійних та інших суспільних організацій;
- функціонування механізму впливу громадян та їх організацій на органи влади й управління.

Остання передумова передбачає наявність базових знань населення щодо законності функціонування економічної та

політичної сфери, необхідний рівень інституціональної довіри, впевненість у власній можливості впливати на політичні процеси і відстоювати свої права. Розглянемо, як ці передумови реалізовано в українському суспільстві.

Згідно з даними, отриманими автором у ході дослідження цінностей українців згідно плану бюджетної науково-дослідної роботи «Економічний світогляд українського суспільства у період трансформаційних змін» (номер державної реєстрації 0110U001828) (жовтень 2009 – серпень 2010 рр.) було виявлено, що у своєму сприйнятті моральних цінностей, на яких базується ліберальна модель розвитку, українці виявились дуже мало лояльними до неї. Зокрема, дані табл. 1, складеної за результатами опитування, виявили елементарне незнання сутності демократичних цінностей і тих закономірностей, з якими пов'язано становлення ліберальної моделі розвитку. Табл. 1 свідчить, що тільки 34,5 % опитаних співвідносять з демократією визнання свободи й рівності громадян, у той час, як решта пов'язує з цим поняттям все те, що його не стосується.

Ставлення українців до права й законності як основоположних елементів громадянської культури взагалі демонструє майже повний легалізм. Результати опитування свідчать, що порушення законодавства стало стійким звичаєм для наших співвітчизників. Так, більшість населення вважає себе законослухняними громадянами і в той же час купує неліцензійні товари, переходить вулиці там, де їм зручно тощо (див. табл. 2).

При цьому загальна правова грамотність є достатньо високою: 76, 62 % громадян ознайомились з Конституцією України і вивчали чинне законодавство (див. табл. 3).

Українці демонструють високий інтерес до політики, показником чого слугує все зростаюча участь громадян у виборчому процесі. Однак, парадоксальним виявляється факт, що така участь не супроводжується зростанням рівня обізнаності й компетентності наших громадян у політичній сфері.

До речі, за даними соціологічних досліджень у 1991 р., коли вирішувалася доля СРСР і незалежності України, проект союз-

ного договору прочитало всього 9% опитаних, а висловили свою позицію на референдумі аж 59% [17, с. 20–22]. Це є свідченням невисокої компетентності громадян, а також їх схильності брати участь у вирішенні питань, незалежно від рівня обізнаності у справі. Ця ситуація не надто змінилася з часів отримання незалежності. Як і в 1991 р.

більшість населення визначалася з долею союзного договору, не прочитавши його тексту, так і в 2006 р., вперше обираючи народних депутатів України за пропорційною системою, лише 17,7 % опитаних ознайомилися з програмними документами і листівками політичних сил [18, с. 118].

Таблиця 1

Уявлення населення про демократію, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
З якими із нижченаведених положень у Вас асоціюється демократія?						
підлеглість меншості більшості	5,69	4,57	3,26	7,85	8,72	3,62
соціальна захищеність	15,26	12,44	14,94	13,22	18,62	14,47
визнання свободи й рівності громадян	34,50	36,55	40,61	34,30	31,71	26,97
можливість висловлювати все, що хочеться	11,32	7,11	14,94	14,46	11,07	8,55
система, у якій владу обирає народ	15,60	18,02	14,18	12,40	15,44	17,76
усе, що привносить у суспільство злагоду	3,45	3,30	3,26	2,48	3,36	4,93
інше	12,73	15,74	7,28	14,46	10,40	21,38

Таблиця 2

Основні тенденції правосвідомості громадян, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Чи вважаєте Ви себе законослухняним громадянином?						
так, звичайно	38,44	34,77	41,38	30,17	40,27	41,12
у цілому я дотримуюсь законів	51,70	55,08	47,51	56,20	52,01	50,33
залежно від обставин	7,82	7,87	7,85	11,57	6,71	6,91
ні, мабуть мені це можна поставити в докір	1,80	2,28	2,87	1,24	1,01	1,32
Де Ви зазвичай купуєте диски з фільмами і музикою?						
за вуличних розкладках	31,54	29,19	26,63	25,21	38,93	33,55
у спеціалізованих магазинах	58,65	62,18	64,18	62,81	51,68	54,93
не купую	8,65	7,61	8,24	10,74	8,22	9,87
Де Ви переходите вулицю?						
там, де мені зручно, залежно від інтенсивності руху транспорту	5,00	4,31	5,94	3,31	5,70	4,28
у місці, де мені зручно, якщо немає транспорту	59,04	56,09	57,47	62,81	60,91	58,88
тільки в спеціальних місцях для переходу	34,99	38,83	35,44	33,47	32,38	35,53
Якщо Ви купили харчовий продукт, термін споживання якого закінчився, то						
поверну в магазин:	62,15	65,48	61,50	61,57	58,73	66,12
– у будь-якому випадку	28,38	32,99	30,08	29,75	22,32	30,26
– якщо товар дорогий	33,77	32,49	31,42	31,82	36,41	35,86
продукт викину:	36,84	33,79	37,93	37,19	40,6	31,25
– адже в магазині все одно нічого не доведеш	20,12	16,50	21,07	21,07	22,65	17,43
– оскільки його повернення завжди пов'язане з великими витратами часу	16,72	17,26	16,86	16,12	17,95	13,82

У 2012 р. 65, 3 % виборців зізналися, що не знають, як сили, яким вони віддали голоси, збиралися вирішувати політичні й соціально-економічні проблеми країни. Цікаво від-

значити, що 34,6 % самих опитаних визнало, що їм бракує сучасних правових і політичних знань.

Таблиця 3

Характеристика правової грамотності населення, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Чи доводилось Вам вивчати чинні правові акти?						
1) так, виникла необхідність при захисті своїх прав	12,24	12,94	11,49	9,50	14,43	10,53
2) так, це було пов'язано з виконанням службових функцій	22,35	19,80	23,18	22,31	26,34	16,45
3) так, у порядку загального ознайомлення	29,35	32,23	32,95	25,21	26,17	28,95
4) так, напередодні виборчого процесу для вироблення правильного рішення	1,26	1,27	1,53	0,41	1,51	0,99
5) так, для уточнення своїх прав і обов'язків громадянина	11,42	13,45	10,34	13,22	8,72	14,47
6) ні, оскільки в цьому не було необхідності	13,41	11,42	12,45	16,53	12,42	17,11
7) ні, не вважаю це за потрібне, оскільки закони в Україні все одно не діють	7,19	5,84	6,32	10,74	7,55	6,91
інше	2,67	3,05	1,72	2,07	2,68	4,28
Чи читали Ви Конституцію України?						
1) звичайно, адже я громадянин своєї країни	30,32	35,28	36,59	32,23	24,16	23,68
2) так, не повністю	46,60	48,98	44,64	40,50	48,99	47,04
3) не довелось, але було б потрібно	14,43	10,15	11,49	14,88	16,95	19,74
4) віддаю перевагу іншій літературу	5,83	3,30	4,98	8,68	6,38	7,24
5) а хто взагалі таке читає?	2,58	2,03	2,11	3,31	3,36	1,97

Незважаючи на обізнаність більшої частини населення в законодавстві України, наші громадяни не завжди прагнуть захищати свої права. Наприклад, у разі необхідності захисту прав споживача, яка виникає найчастіше, мало хто з громадян виконує необхідні дії. Основна причина цього – побоювання складності процедури доведення порушень з боку торговельного підприємства, небажання витрачати марно особистий час (див. табл. 2). Знання й компетенції населення повинні поєднуватися з його впевненістю у результативності своєї діяльності по захисту прав. Ситуація в Україні відносно виконання даної умови просто вражаюча. Згідно соціологічного моніторингу 2004 р. кількість тих, хто вважав, що вони могли б щось зробити проти уряду, який утискає їх права, становила всього 6,2 % опитаних. Натомість 69 % респондентів були переконані, що вони нічого не можуть вдіяти у

процесі захисту своїх прав [19, с. 17–18]. Аналогічні тенденції були виявлені і в ході проведення нашого опитування, датованого жовтнем 2009 р.

Наявність знань і компетенцій у правовій та політичній сферах, якщо їх навіть сформувати у населення України, не будуть мати ніякого сенсу, якщо громадяни не будуть впевнені у власній можливості впливати на правові й політичні процеси. Звідси вагомим фактором реалізації потенціалу громадянського суспільства слід вважати ступінь інституціональної довіри. У перші роки незалежності України рівень довіри до органів державної влади складав всього 2,8 % серед опитаного населення. У 2006 р. показники довіри до Верховної Ради становили вже 25, 6 %, а місцевій владі – 36, % [17, с. 6–8]. У подальші роки цей показник виявляв тенденцію тільки до зниження [20; 21].

У 2012 р. Уряду не довіряло 67,5%

опитаних, Верховній Раді – 71,2%, місцевим органам влади – 56,1% [22, с.180]. Соціально-психологічне ставлення українців до влади є дуже суперечливим. У ході власного дослідження було встановлено, що значна частина населення негативно сприймає вла-

дні структури. Так, в оцінюванні тільки окремої гілки влади (правоохоронних органів) 76,58 % громадян були налаштовані вкрай негативно, вбачаючи в них загрозливу й корумповану структуру, де порушують їхні права (див. табл. 4).

Таблиця 4
Ставлення респондентів до діяльності правоохоронних органів, %

Показники	Регіони					
	Україна	Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Яке Ваше ставлення до правоохоронних органів?						
поважаю, адже в країні має бути порядок	22,40	22,59	24,33	17,77	22,15	23,03
викликають у мене побоювання	16,38	15,48	13,03	20,66	17,95	16,78
негативне – вони більше обмежують права громадян, ніж захищають	17,49	17,51	18,01	16,53	16,95	18,42
ніяк не ставлюсь	23,03	21,83	24,52	28,93	20,97	21,38
це одна корупція, і більше нічого	19,68	22,08	18,39	16,12	21,31	18,42
інше	0,53	0,25	0,77	–	0,34	1,32

Попри такі настрої, майже третина опитаних виявила бажання обіймати владні посади як реалізацію можливості отримання гарантованих державою доходів (оплата праці державного службовця, депутата) і / або засіб їх максимізації за рахунок корупційних схем (на що сподівалися 63,7 % респондентів за даними табл. 5).

Парадоксально, але у свідомості українців виявились одночасно закріпленими і норма негативного ставлення до влади, а також до пов'язаної з нею корупції, і можливість використання самої влади як засобу отримання індивідуальної користі. Таким чином, у своєму соціально-психологічному ставленні до влади українці демонструють вкрай суперечливі позиції: оцінюють її негативно і, одночасно, покладають на неї великі надії, сподіваючись на сильну владу, яка здатна навести порядок у країні, засуджують при цьому значну корупцію державного апарату, виправдовуючи її в разі виникнення можливості мати з цього особисту вигоду. Отримані дані ще раз підлягли емпіричній перевірці за спеціальною методикою виявлення соціально-психологічної спрямованості на владу (розробник О. Ф. Потьомкіна). Перевірка підтвердила відзначену вище чітку орієнтацію населення на соціальний ста-

тус, престиж, контроль або домінування над іншими людьми й ресурсами [23].

Такі суперечливі позиції українців по відношенню до влади не сприяють їх консолідації через сили громадянського суспільства у відстоюванні суспільних інтересів у переговорному процесі з державними органами влади. Малоефективна соціально-політична й громадська активність українців пов'язана ще й з низьким рівнем життя основної маси населення і, відповідно, з неоформленістю середнього класу як основної рушійної сили суспільних змін. Якщо звернутися до самооцінки населенням свого матеріального стану (див. табл. 6), то очевидним фактом є те, що добробут опитаних нами українців мало виходить за межі можливості задоволення фізіологічних потреб.

Цей висновок підтверджують і дані, отримані нами в ході опитування з метою ранжування ціннісних орієнтацій населення (за методикою А. Маслоу). Респондентам було запропоновано визначити значущість власних ціннісних орієнтацій у вигляді ранжованого переліку.

Таблиця 5

Соціально-психологічна спрямованість населення на владу, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Які асоціації викликає у Вас слово «влада»?						
корупція	28,81	27,66	33,72	17,36	32,05	24,67
безкарність	26,77	26,14	24,33	28,93	29,87	24,01
доступ до ресурсів	20,46	20,05	20,31	23,14	19,30	21,38
гарантія безпеки та правової захищеності	8,60	10,15	7,66	10,74	6,38	10,86
демократія	5,98	6,60	5,94	9,09	4,87	4,93
тоталітаризм	2,33	1,27	2,30	2,48	3,02	2,30
інше	6,03	6,60	4,21	8,26	4,03	10,53
Чи хотіли б Ви особисто бути при владі?						
так	33,77	36,8	38,12	28,51	31,55	30,92
ні	34,50	32,23	31,61	37,60	36,58	35,86
не знаю	31,29	30,71	30,08	33,06	31,71	31,91
З якими перевагами для себе особисто Ви пов'язуєте свою гіпотетичну діяльність у владних структурах?						
отримання стабільних доходів, гарантованих державою	33,92	26,65	36,02	37,60	37,08	30,59
можливість вирішення особистих проблем	7,77	7,61	7,85	7,44	9,23	5,26
можливість отримання доходів за рахунок обіймання певної посади	22,01	26,40	22,99	17,36	20,30	21,71
розкриття своїх організаторських здібностей	30,71	34,26	27,39	30,99	28,86	35,20
інше	1,55	1,02	0,57	3,31	1,51	2,63
Соціально-психологічна спрямованість на владу	30,47	37,82	31,42	23,97	28,69	27,96

Таблиця 6

Самооцінка матеріального стану населення, %

Показники	Україна	Регіони				
		Центрально-український	Західно-український	Північно-східний	Донецько-Придніпровський	Причорноморський
Грошей не вистачає навіть на продукти харчування	3,06	1,27	2,49	5,79	3,19	3,95
Грошей вистачає тільки на продукти харчування й необхідні платежі	19,24	9,39	20,69	24,79	21,81	20,07
Грошей вистачає не тільки на продукти харчування, але й на незначні покупки	42,03	42,64	42,53	44,21	40,94	40,79
Грошей вистачає не тільки на покупки, але й на відпочинок	31,34	40,36	31,03	23,55	29,70	29,61
Грошей вистачає на дорогі покупки, модний одяг і гарний відпочинок	3,55	6,09	2,87	1,24	3,36	3,62

Таблиця 7

Ранги ціннісних орієнтацій населення (за А. Маслоу), %

	Фізіологічні потреби, безпека	Соціальні потреби	Повага	Самовираження	Можливість користуватися демократичними правами і свободами
Україна	42,7	25,8	15,3	16,1	6,4

Як свідчать дані табл. 7, ціннісні орієнтації 68,5 % опитаних обмежуються виключно фізіологічними потребами, безпекою та соціальними потребами у вигляді сімейного добробуту. І тільки третина населення виявляє схильність до цінностей із категорії поваги й самовираження. Більше того, у запропонованому переліку цінностей-індикаторів пункт «можливість користуватися демократичними правами і свободами» вибрало тільки 6,4 % респондентів. Усе це змушує нас визнати, що для переважної більшості населення демократичні права й свободи не є на сьогодні пріоритетними. Адже відомо, що основний засіб реалізації свободи – це самовираження особистості. Отже, свободу неможливо реалізувати в умовах, коли доходи основної маси населення забезпечують тільки фізичне виживання.

Висновки. Перспективи поступу українського суспільства до моделі соціально-орієнтованої ринкової економіки, яка є домінуючою у європейських країнах і США, багато в чому визначаються громадянською культурою та якістю соціального капіталу. Як показало наше дослідження, ці складові не є достатньо розвиненими у вітчизняному інституціональному середовищі. По-перше, у силу економічної складової, пов'язаної з неможливістю суб'єктів актуалізувати свої економічні інтереси і послідовно реалізувати їх з огляду на низький рівень життя. По-друге, у силу відсутності у більшості населення цінностей законслухняності й поваги до закону, ідеалів рівності, свободи та справедливості. По-третє, внаслідок низького рівня базових економічних і політичних знань, низької правової культури і породженого нею правового нігілізму. І, по-четверте, браку ефективного механізму впливу громадян і їхніх організацій на органи державної влади.

Таким чином, ліберально-ринкові цінності в суспільній свідомості українців ще надто далекі від остаточного оформлення, що унеможливорює розробку єдиного політичного курсу і не сприяє формуванню стійкого стану інституціональної рівноваги в українському соціумі. Як би нам, у більшості своїй прихильникам економічного детер-

мінізму, не хотілося вірити в поступовий спонтанний процес формування умов сталого розвитку в Україні, реалії говорять про інше. Вони свідчать про те, що без зміни самої людини та її свідомості реальна лібералізація вітчизняної економіки неможлива.

Література.

1. Тобин Дж. Теорема о «невидимой руке» должна быть модифицирована / Дж. Тобин // Российский экономический журнал, 2002. – №3. – С. 42–45.
2. Almond G., Sidney V. The Civic Culture Revisited / G. Almond, V. Sidney // Newbury Park. : Sage Publications. – 1989. – P. 1–56.
3. Casson M. Cultural Determinants of economic Performance / M. Casson // Journal of Comparative Economics. – 1993. – № 17. – P. 418–442.
4. Hellman J., Schankerman M. Intervention, Corruption and Capture. The nexus between enterprises and the state. / J. Hellman, M. Schankerman // Economics of Transition. – 2000. – Vol. 8(3). – P. 545–576.
5. Лебедева Н. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития / Н. Лебедева, А. Татарко // Журнал институциональных исследований –2010 –№1 – С. 17–35.
6. Ослунд А. Рентоориентированное поведение в российской переходной экономике / А. Ослунд // Вопросы экономики –1996 – №8 – С. 90–108.
7. Олейник А. Издержки и перспективы реформ в России: институциональный подход /А. Олейник // Мировая экономика и международные отношения. –1997. – № 12. – С.25–36.
8. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз / М. Олсон. – Новосибирск: ЭКОР 1998. – 397 с.
9. Полтерович В. М. Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. – М. : Экономика, 2007. – 447 с.
10. Гайдай Т. Институційно-еволюційний підхід у дослідженні інверсійного типу системної трансформації / Т. Гайдай // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна. Випуск 37-1. – Донецьк, ДонНТУ, 2009. – 240 с. – С. 85–89.
11. Липов В. В. Комплементарность и гетерогенность институциональных систем: культурные и онтологические предпосылки воспроизводства и изменения институтов / В. В. Липов // Науч. тр. Донецкого национального технического университета. Серія: економіческая. – Вып. 43–1. – Донецк : ДонНТУ, 2013. – С. 28–38.
12. Петрушенко Ю. Исследование влияния программ, предполагающих экономическую кооперацию, на социальный капитал местных сообществ / Ю. Петрушенко, Н. Костюченко // Науч. тр. Донецкого национального технического университета. Серія: економіческая. – Вып. 45–3. – Донецк : ДонНТУ, 2013. – С.167–174.
13. Садовский В. Н. Основания общей теории

систем / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 284 с.

14. Прангишвили И. В. Системный подход и общественные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : Синтег, 2000. – 528 с.

15. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – М. : Психология, 2010. – 124 с.

16. Аузан А. Экономическое значение гражданского общества / А. Аузан, В. Тамбовцев // Вопросы экономики – 2005. – №5 – С. 28–49.

17. Головаха Е. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, Н. Чурилов, И. Буров. – К. : Наукова думка, 1993. – 136 с.

18. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент, 2007. – № 1. – С. 115–207.

19. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. – К. : Заповіт, 2004. – 64 с.

20. European Social Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

21. Measuring cross-country differences in social cohesion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/sev/pgs/46935545.pdf>

22. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 348 с.

23. Прушківська Е. Соціокультурні аспекти економічної свідомості українців / Е. Прушківська, Г. Пилипенко, Н. Литвиненко // Економічний вісник НГУ – 2013. – № 1. – С. 34–44.

В статті розкривається взаємозв'язок між економікою та громадянським суспільством, актуалізується його роль як регулятора «провалів держави», обґрунтовується залежність між рівнем економічного розвитку та громадянською культурою. Визначено особливості розвитку громадянського суспільства в Україні, вказано напрями активізації соціально-політичної діяльності громадян.

Ключові слова: суспільство, структура суспільства, економіка, суспільне свідомість громадянського суспільства, «провали держави», економічне розвиток, громадянська культура.

Interrelation between economic and civil society is revealed, its role as «country failure» regulator is analyzed. The interconnection between the level of economic development and civil culture is substantiated. The peculiarities of civil society development in Ukraine are determined, the directions of fostering social and political activities of citizens are pointed out.

Keywords: society, structure of society, economy, public consciousness of civil society, «country failure», civil culture.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Задосою А. О.

Надійшла до редакції 1.10.13.